

УДК 94(477-25):069]:341.324

*Щерба Борис,
Київський університет імені Бориса Грінченка
ORCID 0000-0003-2820-9765*

Діяльність музеїв в окупованому нацистами Києві в 1941 – 1943 рр.

Abstract. *The article is devoted to the study of the activities of museums in Kyiv during the Nazi occupation in 1941 – 1943. In Soviet historiography, this period was portrayed exclusively in negative tones. An objective and unbiased study of this difficult period in the history of Kyiv is relevant to this topic. The article examines the role of the Kyiv City Council in the process of restoring the work of museums. It is shown that, despite the difficult situation, Ukrainian museum workers have preserved the heritage of the Ukrainian people and preserved its history.*

Keywords: *Kyiv, museum, archive, occupation, Nazis, General Commissariat, 1941– 1943.*

Неупереджене вивчення діяльності музеїв Києва під час нацистської окупації Києва в 1941 – 1943 рр. дозволяє об'єктивно побачити культурне життя міста у той час.

Мета статті полягає в дослідженні діяльності музеїв Києва під час його нацистської окупації в 1941–1943 рр. і визначенні впливу музеїв на культурне життя окупованого міста.

За радянських часів період нацистської окупації малювався виключно в негативних тонах: «Началась 25-месячная ночь фашистской оккупации», «Приступив к планомерному истреблению населения (...)»¹. Це була картина повного запустіння міста. Однак для української культури, як німецька, так і радянська окупація, надавали двоякий вплив. З одного боку, окупанти сприяли розвитку культури, а з іншого боку, культура та освіта повинні були виконувати пропагандистські функції, прославляючи тих чи інших загарбників. За радянської доби в історичній науці вкоренилася теза про повний занепад музейної діяльності під час війни на окупованій території. Щоправда, функціонування музеїв визнавалося, але лише як співробітництво з німецькою владою та її обслуговування.

У 90-х рр. ХХ ст. з'явилися перші спроби висвітлили ці питання у дослідженнях М. Коваля², В. Удовика³, Ю. Войцеховського⁴, О.Кучерука⁵. Серед джерел, які стосуються діяльності музеїв в окупованому Києві, можна виділити спогади бібліотечного працівника І. Хорошунової⁶ та Д. Малакова⁷.

Для дослідження діяльності музеїв під час нацистської окупації, корисно використовувати архівні матеріали фондової колекції Меморіального комплексу «Національний музей історії у Другій світовій війні», матеріали фондів Інституту рукопису

¹ История Киева. (1985). Кондуфор Ю.Ю.(Ред.). *Киев социалистический* (Т.3. Кн.1). Київ: Наукова думка. 236 с.

² Коваль, М. В. (1993). Доля української культури за «нового порядку». *Український історичний журнал*. 11–12, с. 15-38.

³ Удовик, В. М. (2005). Питання культурної політики в період німецької окупації (1941–1944 рр.). *Сторінки воєнної історії України*. 9/2, с. 327-334.

⁴ Войцеховський, Ю. (2002). Київ в роки війни. *Історія в школі*. С. 9-12.

⁵ Кучерук, О. С. (2005). До історії мистецького життя у Києві за німецької окупації. *Сторінки воєнної історії України*. 9/2, с. 241-252.

⁶ Хорошунова, І. О. (2001). Первый год войны. Киевские записки. *Сгупець*: Художньо-публіцистичний альманах Інституту Юдаїки. 9, с. 5-75.

⁷ Малаков, Д. В. (2008). *Кияни. Війна. Німці*. Київ: Амадей.

Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІА НАНУ – Б. Щ.), Державного архіву Київської області (далі – ДАКО – Б. Щ.).

Що стосується історіографії досліджень окремих музейних установ того часу, то історіографія *Музею-Архіву переходної доби* невелика, оскільки дослідження розвитку культури для місцевого населення не було популярним серед радянських істориків.

Історіографія *Музею до- і ранньої історії* набагато ширша. Історію створення установи, її діяльність, експозицію, персональний склад детально висвітлили у багатьох публікаціях С. Сорокіна, Т. Радієвська та О. Завальна⁸. Наукова співробітниця Н. Лінка (Геппенер) залишила цікаві спогади про діяльність музею під час окупації, дала яскраві характеристики його німецьким керівникам і місцевим співробітникам⁹.

Угорський археолог Н. Феттіх¹⁰ детально описав у щоденнику своє перебування у Києві в грудні 1941 р. – січні 1942 р., де займався пакуванням збірок Центрального історичного музею для перевезення їх в інше приміщення. Г. Станиціна опублікувала з фонду П. Курінного, що зберігається у науковому архіві ІА НАНУ, низку документів періоду нацистської окупації щодо діяльності музеїв та їх співробітників¹¹.

19 вересня 1941 р. німецькі війська вступили до Києва, було запроваджено військову адміністрацію. Скориставшись її байдужістю до справ самоорганізації населення Києва місцева інтелігенція і оунівці-мельниківці створили Київську міську управу. Після запровадження німецької цивільної адміністрації в листопаді – грудні 1941 р., повноваження управи поступово були обмежені. Протягом грудня 1941 – лютого 1942 р. ті організатори Київської міської управи, які мали за мету створення Української держави та не погоджувалися з політикою нацистів були розстріляні. Діяльність Київської міської управи в перші місяці окупації була тісна пов'язана з пам'яткоохоронною справою та питанням функціонування й збереження пам'яток. Керівні посади в Київській міській управі очолили представники місцевої інтелігенції, одним з напрямків її роботи стала охорона історичного надбання.

Згідно з підпорядкуванням, музейні установи припустимо поділяти на підпорядковані Київській міській управі та підпорядковані Генерал-комісаріату. Проте цей розподіл був сталий не завжди. Деякі музеї переходили від одного підпорядкування до іншого. Назви музеїв у статті ми будемо надавати відповідно до їх назв під час окупації. Почнемо з музеїв, підпорядкованих Київській міській управі.

Центральний музей Т. Г. Шевченка почав свою роботу за два місяця до вторгнення нацистів на територію Радянського Союзу, з квітня 1941 р. Музей зібрав неоціненні скарби, став для киян, гостей столиці, всіх українців місцем духовного паломництва. Але розпочалася війна. Майже всіх працівників музею евакуювали. Близько семи тисяч найцінніших творів, рукописів, картин було запаковано в 11 ящиків для евакуації. Проте скульптури, килими, гобелени, меблі залишили в Маріїнському палаці, де спочатку розміщувався музей. Їх відвезли на вокзал і ледь не останнім вагоном відправили на лівий

⁸ Сорокіна, С., Завальна, О., Радієвська, Т. (2015). Діяльність Музею до- і ранньої історії в Києві у 1942–1943 рр. (за матеріалами НМІУ). *Археологія & Фортифікація України*: Зб. матеріалів V Міжнар. наук.-практ. конфер., приуроченої до 125-ої річниці заснування Кам'янець-Подільського держ. історичного музею-заповідника. Кам'янець-Подільський, с. 288-295.

⁹ Києво-Печерська лавра у часи Другої світової війни. Дослідження. Документи. (2016). Себта Т. М. (Упор.). Київ: вид. Олег Філюк. С. 203-254.

¹⁰ Феттіх, Н. (2004). *Київський щоденник. 3.XII.1941–19.I.1942*. Київ: Софія-А.

¹¹ Музейні читання: матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки», 15-17 листоп. 2010 р. / Нац. музей історії України, Музей іст. коштовностей України. Київ: Фенікс, 2011. С. 25-40.

бік Дніпра. Потяг їхав до Харкова, звідти ще далі, в глибокий тил, де експонати приєдналися до Третьяковської галереї в Новосибірську¹².

Під час окупації Музей розміщувався за адресою: вул. Фундуклівська, 52. Директор Галайчук Я. Я. Перед вступом німецьких військ у Київ в 1941 р., більшовики вивезли з музею багато цінних речей, а саме:

- оригінали малярських творів Т. Г. Шевченка;
- власні документи Т. Г. Шевченка та архівні матеріали про нього;
- перші видання творів Т. Г. Шевченка;
- оригінали малярських робіт художників дореволюційної доби;
- кольоровий метал, знятий з обладнання музею.

На 19 вересня 1941 р. в Музеї нараховувалося 8418 експонатів, після цього було придбано 15 книжок і 2 картини. Музей мав літературно-художній характер, збирав історичні, літературні, художні твори (друк і малярство) та інші художні речі, що стосувалися життя і творчості Т. Г. Шевченка.

Музей мав такі відділи¹³:

- рукописний,
- художньо-малярський,
- книжково-бібліографічний,
- відділ фондів,
- масовий відділ.

Всі експонати Музею були проінвентаризовані, велися належні облікові книги. З вересня 1941 р. Музей перебував на консервації, для відвідування був закритий, але він не був розформований, проводилася внутрішня робота, відбувалися переінвентаризація експонатів, книг у бібліотеці, переоблік матеріалів та майна з метою досконалішого обліку та вилучення непридатних експонатів.

Перешкодою в роботі Музею були часті переїзди в різні приміщення та відсутність потрібної кількості робітників для розгортання широкої науково-організаційної роботи. Штат Музею складався з 11 осіб, з них 7 осіб технічного персоналу. На кінець 1941 р. Музей розмістився в приміщенні школи на 1 і 2 поверхах, займав 10 експозиційних кімнат, 4 службові кімнати і лекційний зал. Загальна площа приміщення складала 660 кв.м. Приміщення вимогам Музею не відповідало, потребувало значного ремонту.

Після завершення Другої світової війни фондова колекція впродовж трьох років зберігалася в будинку по вул. Богдана Хмельницького, 1 і лише завдяки активному клопотанню поета Миколи Бажана в 1947 р. перемістилася на адресу бульвар Тараса Шевченка, 12.

Музей-будинок Т. Г. Шевченка в Києві розташовувався у будинку, в якому Т. Г. Шевченко проживав у 1846 – 1847 рр. Музей-будинок відкрився у листопаді 1928 р. Під час нацистської окупації Музей-будинок розміщувався за адресою провулок Хрещатицький, 8 а. Директор Терещенко А.А. Під час евакуації з Києва з Музею-будинку вивезли 30 особистих речей Т. Г. Шевченка. Будівля Музею-будинку була пошкоджена під час бойових дій.

Музей-будинок мав науково-меморіальний характер діяльності, 8133 експонати, 1100 книжки. Всі предмети пройшли інвентаризацію. У березні 1942 р. під час шевченківських свят його відкрили для відвідувачів. За місяць його відвідувало по 60-80 осіб. Музей-

¹² *Берегиня Шевченкових скарбів.* (2017). Ромни: [б.в.], с. 7.

¹³ ДАКО. Ф.Р-2412. Оп.2. Спр.244. Арк.42.

будинок мав 17 невеличких кімнат, які, на думку працівників Київської міської управи, були не пристосовані для музейних експонатів¹⁴.

Деякі науковці періоду нацистської окупації вважали, що існування Музею-будинку є недоцільним, бо він лише дублює Центральний музей Т. Г. Шевченка. Музеєзнавці писали, що у будиночку на провулку Хрещатицькому, де жив Т. Г. Шевченко, розгорнути музей не можна через повну непристосованість до цього самої будівлі, і пропонували перенести експонати до Центрального музею Т. Г. Шевченка, а будівлю залишити як меморіальний будинок із відновленою обстановкою шевченкових часів, щоб зберегти стиль і характер приміщення доби Т. Г. Шевченка. Значну частину колекції Музею-будинку, яку вивезли нацисти, було знищено під час бомбардування міста Познань у Польщі, де експонати зберігалися перед відправкою до Німеччини. Деякі експонати, були вивезені у 1943 р. директором А. А. Терещенком до США, але в 2006 р. вони повернуті в Україну.

Музей-будинок Т. Г. Шевченка в Києві відновив роботу в 1944 р., до експонатів додали більше одягу Т. Г. Шевченка, книжок, малярських приладів, гравюр і світлин, багато ілюстрацій до його творів, виконаних різними художниками. У Музеї-будинку зберігали документи про Т. Г. Шевченка та видання творів поета у перекладах різними мовами світу.

Театральний музей був заснований 30 січня 1923 р. при Мистецькому об'єднанні «Березиль», яке очолював Лесь Курбас. Багато зробив для розвитку Театрального музею Петро Іванович Рупін. Він був репресований у 1936 р., загинув у Магадані в 1940 р.

Під час нацистської окупації музей підпорядковувався консерваторії і розміщувався за адресою вул. Пирогівська 9. Директор Ревуцький В. Д. У вересні 1941 р. приміщення Театрального музею, його вікна та двері були пошкоджені. Для евакуації було підготовано цінні експонати, але вивезти їх не встигли. Під час зміни влади у Києві частина експонатів була розграбована і попсована (ляльки, театральний одяг, спецодяг, завіс, негативи т. ін.).

Театральний музей мав завдання вивчати та висвітлювати історію театру в Україні та історію зв'язків між українським театром і західноєвропейським. Театральний музей мав два відділи: відділ старого українського театру XVI – XVIII ст. та відділ нового українського театру XIX – XX ст.

Фонди Театрального музею мали матеріали¹⁵:

- іконографічні;
- рукописи;
- речові пам'ятки;
- друковані;
- репродукції.

Загальна кількість експонатів Театрального музею становила 170732 експоната, які як пройшли інвентаризацію, так і не пройшли. Фототека музею нараховувала 10000 негативів. Фонди потребували ґрунтового впорядкування та інвентаризації, а також налагодження чіткого обліку.

На кінець 1941 р. Музей знаходився в консерваторії, яка на той час розміщувалася на вул. Прорізний, в приміщенні школи № 57. Співробітники музею, яких було 2 (завідувач і прибиральниця) готували музей до переїзду з консерваторії на Пирогівську, 9.

Музей мав власну бібліотеку, яка нараховувала 25390 книг з історії театру, п'єси, театральні часописи. Деякий час бібліотека знаходилася в Міський публічній бібліотеці

¹⁴ ДАКО. Ф.Р-2412. Оп.2. Спр.244. Арк.42.

¹⁵ Там само.

(вул. Олександрівська 14б), куди її перевезли представники штабу рейхсміністра А. Розенберга, запевняючи, що бібліотеку повернуть музеєві¹⁶.

Після звільнення Києва від нацистської окупації відбувалося постійне збирання, систематизація колекції, яка зазнала значних втрат у роки Другої світової війни, також було поповнено унікальну бібліотеку Театрального музею.

Музей-Архів переходнової доби мав особливу історію. Це була єдина установа часів окупації, яка була створена заново, а не на базі раніше існуючого музею, як всі інші. Він існував у березні-листопаді 1942 р. Весь час директором був О. Оглоблин. Адреса музею: Олександрівська площа, 8, сучасна Контрактова площа¹⁷.

Музей-Архів переходнової доби мав завдання збирати та опрацьовувати матеріали, які стосувалися переходнової доби від більшовизму до так званого «нового порядку» у Європі, зокрема в Україні. В музеї нараховувалося понад 6000 експонатів, які були розподілені між двома відділами: музейним та архівним. Музей був відкритий постановою голови Київської міської управи та затверджений штадткомісаром. Музейна робота виконувалася шляхом виставок. Постійній експозиції музей не мав, але вона планувалася. Щомісяця Музей відвідувало понад 600 осіб. Була організована виставка на тему «Руйнація більшовиками культурних пам'яток у Києві». Музей проводив наукову роботу, влаштовував щосереді наукові засідання з доповідями на різні теми. Причини закриття музею чекають на дослідника.

Розглянемо інформацію про музеї, які були підпорядковані Генералкомісаріату.

Музей до- і ранньої історії був відкритий на основі археологічних збірок Центрального історичного музею, Центрального антирелігійного музею, Інституту археології та Інституту геологічних наук АН УСРС. Деякий час музей очолював В. А. Маєвський. У грудні 1941 р. для перегляду та пакування колекцій прибули співробітники Оперативного штабу рейхсляйтера А. Розенберга – Н. Феттх, Д. Ласло, Р. Штампус і В. Гюлле, у цей період місцевих працівників до роботи не допускали.

Після остаточної реорганізації і перерозподілу фондів музей очолив Пауль Грімм, німецький археолог. Серед українських співробітників музею називався «Археологічний»¹⁸ і розміщувався у приміщенні сучасного Будинку вчителя.

Пауль Грімм прийняв на роботу колишніх працівників Центрального історичного музею та Інституту археології. Німецький вчений не зважав на минуле своїх працівників, нехтував правильним оформленням документів і не віддавав переваги привілейованій категорії фолькс-дойче¹⁹.

Експозиція *Музей до- і ранньої історії* відома з липня 1942 р. Для нацистів вона «мала значне ідеологічне навантаження і була побудована навколо ідеї пошуків слідів перебування германського населення на території України»²⁰. Тобто її головна ідея зводилася до демонстрації доказів перебування на території України прадавніх германських племен та їхнього впливу на місцеве населення. Важливість збереження і дослідження в Україні археологічних та історичних пам'яток обґрунтовувалася багатовіковим германським впливом на цю територію.

¹⁶ ДАКО. Ф.Р-2412. Оп.2. Спр.244. Арк. 37.

¹⁷ Там само. Арк. 42.

¹⁸ Києво-Печерська лавра у часи Другої світової війни. Дослідження. Документи. С. 242.

¹⁹ Сорокіна, С., Завальна, О. (2014). Німецький археолог доктор Пауль Грімм і створення у Києві Музею до- і ранньої історії у 1942 р. *Наукові записки: збірник праць молодих вчених та аспірантів*. 28. Київ. С. 457.

²⁰ Радівська, Т., Сорокіна, С., Себта, Т. *Документи свідчать: вивезення на захід збірок Крайового музею до- і ранньої історії в Києві у 1943-1945 рр.*

Українські історичні музеї з їхніми багатими археологічними колекціями не лише викликали науковий інтерес у німецьких археологів, а й становили цінність з точки зору нацистської пропаганди.

Експозиція *Музею до- і ранньої історії* розміщувалась у 9-ти залах. Тематичний розподіл залів відображав структуру відділів музею. Відомі відділи:

- трипільської культури (завідувач Н. Кордиш),
- готський, тобто черняхівської культури,
- етнографічний.

У 1942 – 1943 рр. особовий склад співробітників змінювався, умовно його можна поділити на німецьке керівництво, наукових співробітників, науково-допоміжний персонал та підсобних робітників.

У зв'язку з наступом радянських військ, 7 вересня 1943 р. штаткомісаром Києва було оголошено про евакуацію цивільних установ у місті. У середині вересня 1943 р. почалося пакування фондів Музею для вивезення до Кракова. У вересні – жовтні 1943 р. до Кракова було вивезено 6 вагонів археологічних збірок та інших матеріалів, а також виїхали з сім'ями П. Курінний, Б. Безвенгліньський та В. Козловська.

Не все, що було вивезено з Києва було повернуто на Батьківщину. Тому у незалежній Україні триває процес вивчення, пошуку та повернення цих речей.

Доля співробітників Музею склалася по-різному. П. Курінний, В. Козловська, Б. Безвенгліньський, Н. Кордиш, В. Шугасвський виїхали до Німеччини.

Н. Лінка-Геппенер, В. Мамонов, Л. Шиліна, Є. Покровська, І. Самойловський, Ю. Павлович, С. Горохов, П. Червоненко після звільнення Києва від нацистських загарбників вже 10 – 12 листопада 1943 р. були зараховані співробітниками Державного республіканського історичного музею.

Державний музей східноєвропейського мистецтва мав дві філії: українського мистецтва та російського мистецтва. Філія українського мистецтва була заснована в 1899 р., як Міський музей. Під час нацистської окупації Музей розміщувався за адресою вулиця Олександрівська, 29. Він функціонував за окремими перепустками, влаштовував виставки.

Частина збірок Центрального історичного музею мала бути передана до Музею українського мистецтва. «Отже, коли взяти до уваги, що за розпорядженням Райхскомісара до Музею українського мистецтва з цих збірок має відійти до 20000 експонатів відділу Мистецтва та, можливо, 10000 р[е]чей Історичного відділу (...)»²¹. Тобто до Музею мало відійти близько 30000 експонатів.

Коли восени 1943 р. радянські війська наступали на Київ, було віддано наказ вивезти у жовтні-листопаді 1943 р. у Краків етнографічну збірку української філії Державного музею східноєвропейського мистецтва. Текстиль, зразки народного одягу у Кракові було продезинфіковано, сфотографовано, на кожний предмет було складено картку з фотографією предмета. На початок січня 1944 р. було сфотографовано 1650 вишитих рушників, доріжок, скатертин і сорочок.

Нацистські окупанти знищили в Музеї та розікрали 55875 експонатів, що становило 91 % його фондів. Були пограбовані унікальні зразки старовинного посуду і колекція народних вишивок XVIII – XX ст., збірка фаянсових виробів XVIII ст. Києво-Межигірської фабрики, цінні зразки різьблення по дереву. З Музею вивезли 5304 експонатів живопису, графіки, скульптури²².

²¹ Києво-Печерська лавра у часи Другої світової війни. Дослідження. Документи. С. 393.

²² Кот, С. Мародерство як фактор розграбування, вивезення та знищення культурних цінностей на окупованій території України під час Другої світової війни (1941–1944 рр.). *Краєзнавство*. 2010. 1-2. С. 31.

Філія російського мистецтва, яка розміщувалась за адресою вулиця Чудновського, 9 (сучасна вулиця Терещенківська), була заснована в 1922 р., як *Міська картинна галерея*. Директором філії російського мистецтва була призначена фахівець з російського образотворчого мистецтва Поліна Кульженко (Голубкова).

Коли у вересні 1941 р. німецькі війська увійшли до Києва, будинок Київського музею російського мистецтва був зайнятий під розташування штабу однієї з військових частин. Фондові приміщення були переобладнані під спальні, а на нижньому поверсі влаштовані стайні для коней та туалети. Твори мистецтва опинилися бездоглядними і безконтрольно розтягалися військовими.

За даними повоєнних актів збитків, Київський державний музей російського мистецтва за роки Другої світової війни втратив 4878 експонатів. серед них були збірка рідкісних ікон, роботи Іллі Рєпіна, Василя Верещагіна, Миколи Ге, Архіпа Куїнджи, Володимира Маковського, Марка Антокольського та інших відомих художників і скульпторів, майстрів декоративно-прикладного мистецтва.

На вимогу генерал-комісаріату України для оздоблення службових приміщень та квартир високопоставлених нацистських чиновників з фондів Музею було вилучено 17 картин, в тому числі полотна Олексія Венеціанова та Карла Брюллова. За особистою вказівкою Еріха Коха йому було доставлено картину невідомого художника «Дівчина в червоному сарафані». Німецькі військові та службовці забрали під розписки з музейних фондів в роки окупації 24 художніх вироби з бронзи та порцеляни.²³

Під час нацистської окупації Києва 78 ящиків з експонатами Музеїв російського, західного та східного мистецтва були вивезені з України і складовані під Кенігсбергом, де всі вони загинули під час бомбардування цього міста радянськими військами²⁴.

Музей західноєвропейського мистецтва був розташований за адресою вулиця Чудновського, 15 (сучасна вулиця Терещенківська, 15). Від початку нацистської окупації Києва Музеї опинився у скрутному становищі. З музею забирали живописні полотна для оздоблення резиденцій представників цивільної адміністрації, нібито у тимчасове користування – всього 67 творів. Особняк Ханенків уподобав собі обербургомістр Києва, через що експонати планували перенести до *Філії українського мистецтва*. Керівник Управління культури Рейнхард наполягав на терміновому відправленні колекції Музею до Німеччини.

Керуючий музеями, підпорядкованими Генералкомісаріату, Дітріх Роскамп врятував Музей західноєвропейського мистецтва, обґрунтувавши його значення, цінність та пояснивши, що неможливо перетворити особняк Ханенків на резиденцію обербургомістра з тієї причини, що це призведе до пошкодження інтер'єру, старовинних меблів, італійського каміну тощо. Дітріх Роскамп опротестував перенесення колекції в інше приміщення, зауваживши, що Музей потрібно використати як культурний центр для німців: «Велика кількість військовослужбовців отримали тут розрядку й насолоду»²⁵.

²³ Маньковська, Р. Київський музей російського мистецтва. *Енциклопедія історії України*: Т. 4: Ка-Ком. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2007. С. 259.

²⁴ Крутенько Н. Київський музей західного та східного мистецтва в період німецької окупації Києва 1941–1943 років. *Матеріали науково-практичної конференції з нагоди 150-річчя від дня народження Б.І. Ханенка, мецената, колекціонера, фундатора музею*. Київ: Київ, 1999.

²⁵ Там само.

Музей західноєвропейського мистецтва став для нацистів своєрідним клубом, таким собі «куточком батьківщини» на чужині. Директором музею був призначений професор Сергій Гіляров²⁶, заступник директора з наукової роботи, з 1919 р. співробітник музею, друг сім'ї Ханенків, блискучий знавець колекції, авторитет з питань зарубіжного мистецтва, засновник аспірантури при Музеї у 1926 р. та незмінний її голова, автор двох каталогів 1927 і 1931 рр., бібліотечки популярних ілюстрованих нарисів про найвидатніших зарубіжних митців.

Сергій Гіляров вільно володів німецькою, англійською, французькою мовами і особисто проводив екскурсії для поодиноких відвідувачів та груп. Він консультував військових чиновників, які вирішували долю скарбів на окупованих територіях. Німці жваво цікавилися й музейними фототекою та бібліотекою, залишеними частинами архіву та фонду – все це було у їхньому розпорядженні. На замовлення окупаційної влади відбулась виставка німецької гравюри з творів музейного фонду. Багато експонатів музею було пограбовано нацистами. Е. Кох особисто вилучив для себе кілька предметів з фондів.

Музей Ханенків пережив два етапи вивезення матеріальних та культурних цінностей з Києва у 1943 р.: у серпні – вересні 1943 р. нацистські загарбники систематизовано відбирали найбільш вартісні твори мистецтва (понад 100 живописних полотен), описували їх та ретельно пакували; коли Київ був оголошений зоною бойових дій, нацисти поспіхом грабували Музей, виламували шафи, вітрини, двері сховищ, хапаючи все підряд. Наприклад, з унікальної колекції гравюр, що налічувала 33 000 зразків XVI – XVIII ст., залишилося лише 8 000 найменш цінних зразків гравюр²⁷.

Архітектурно-історичний музей був організований з установ, які входили до радянського Антирелігійного музею, сучасної Софії Київської. Вони відновили свою роботу 6 жовтня 1941 р. До кінця грудня 1941 р. відбувалося збереження та консервація фондів, проводилися екскурсії для німців, лекції про архітектуру великокняжої доби та Софійського собору, поповнювалися фонди та відбувалась підготовка експозицій музею присвячених архітектурі часів Русі. На початку січня 1942 р. на базі довоєнного Софійського заповідника було утворено *Архітектурно-історичний музей*, до складу якого увійшли такі пам'ятки:

- Софія Київська,
- Кирилівська церква,
- Лаврська надбрамна церква і дзвіниця,
- Церква Спаса на Берестові.

Директором *Архітектурно-історичного музею* був призначений архітектор Олекса Повстенко, а з квітня 1943 р. – Сергій Гіляров²⁸.

Вибухи снарядів, які заклали радянські війська при відступі з Києва наприкінці вересня 1941 р., пошкодили дах Софійського собору. Олекса Повстенко зміг домовитися з радянським вояком, який мінував Софія Київську, щоб той цього не робив²⁹. В умовах окупації, ремонт здійснювався силами і засобами працівників музею, який полягав у зашкленні вікон, замазці рам. Серед подвижників справи охорони Софійського собору слід згадати його незмінного сторожа, Павла Ємця, який постійно, за різних режимів пильнував Собор та як міг самотужки робив дрібні ремонти.

²⁶ Крутенько, Н. (1998). Сергій Гіляров. *Пам'ятки України*, 1. С. 108.

²⁷ Кот, С. Мародерство як фактор розграбування, вивезення та знищення культурних цінностей на окупованій території України під час Другої світової війни (1941–1944 рр.). с.31.

²⁸ Києво-Печерська лавра у часи Другої світової війни. Дослідження. Документи. С. 753.

²⁹ Денісенко, І. (2005). *Уривки з минулого*. С. 20.

Завдяки зусиллям науковців музею та небайдужих громадян, які працювали в органах окупаційної адміністрації та в музеях Києва, вдалося запобігти знищенню Софійського заповідника та доглядати за найціннішими пам'ятками його ансамблю.

В *Архітектурно-історичному музеї* окрім пам'яток нерухомої спадщини, зберігалися цінні речі:

- музейні експонати;
- архітектурна графіка;
- матеріали археологічних розкопок;
- реліквії собору – ікона Миколи Мокрого, останки князя Ярослава Мудрого;
- фрагменти монументального розпису XII ст. Михайлівського Золотоверхого собору, які було знято перед тим як споруду підірвали більшовики в 1937 р.

Фонди музею підлягали вивезенню до Німеччини при відступі нацистів з Києва. Частину матеріалів фондів, а також 23 фрагменти розписів Михайлівського Золотоверхого собору окупанти вивезли. Після завершення Другої світової війни і реєвакуації до заповідника повернулася більшість матеріалів фондів та замість 23 – лише 11 предметів з монументального розпису. Частина розписів Михайлівського Золотоверхого собору, інші скарби які були вивезені гітлерівцями з Софійського заповідника та інших музеїв Києва після завершення Другої світової війни були перевезені до музеїв Новгород та сучасного Санкт-Петербурга, де вони знаходяться і сьогодні.

Висновки. Незважаючи на дуже важкі умови під час окупації нацистами Києва у 1941–1943 рр., міська інтелігенція намагалася і змогла побороти їх і не лише зберегти музеї Києва від остаточної руйнації, а й проводити науково-дослідницьку роботу.

Перспективу подальших досліджень ми бачимо у вивченні наукових робіт музеєзнавців і діяльності музеїв Києва, дослідженні їх експозиційної роботи, порівнянні цієї роботи з роботою музеїв Києва та музеєзнавців у радянські часи. Ми вважаємо перспективним вивчення долі окремих наукових працівників, Незважаючи на відносно велику кількість робіт, присвячених музеям Києва періоду нацистської окупації, ця тема не є дослідженою і потребує подальших зусиль науковців для її вивчення.

References

- Denisenko, I. (2005). Uryvky z mynuloho [*Excerpts from the past*]. Kyiv [in Ukrainian]. Derzhavnyy Arkhiv Kyivskoyi oblasti [*State Archives of Kyiv region*]. Fund R-2412. Description 2. Case 244. Sheets 37, 42, 43.
- Fettikh, N. (2004). Kyivskyy shchodennyk [*Kyiv Diary*]. 3. II. 1941– 19.I. 1942. Kyiv: Sofiya-A [in Ukrainian].
- Hedz, V. (2007). Dzherela do vvyvchennya kul'turnoho zhyttya v okupovanomu Kyevi (1941–1943 rr.) [*Sources for the study of cultural life in occupied Kyiv (1941–1943)*]. Spetsial'ni istorychni dystsypliny: pytannya teorii ta metodyky: Zb. nauk. pr. [*Special historical disciplines: questions of theory and methodology: Collection of scientific works*]. 15, 181–204 [in Ukrainian].
- Hedz, V. Muzeyi Kyieva pid chas natsyyst'koyi okupatsiyi [*Museums of Kyiv during the Nazi occupation*]. <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-2464-02-3/52.pdf>. [in Ukrainian].
- Istoriya Kiyeva [*History of Kyiv*]. (1985). Kondufor Y.U. (Red.). Kiyev sotsialisticheskiy [*Kyiv socialist*]. 3. 1. Kyiv: Naukova dumka [in Russian].

- Khoroshunova, I. O. (2001). Pervyy hod voyny. Kyeviskye zapysky [*The first year of the war. Kiev notes*]. Yehupets': Khudozhn'o-publitsystychnyy al'manakh Instytutu Yudayiky [*Yegupets: Artistic and Journalistic Almanac of the Judaica Institute*]. 9, 5-75 [in Russian].
- Kot, S. Maroderstvo yak faktor rozhrabuvannya, vyvezennya ta znyshchennya kul'turnykh tsinnostey na okupovaniy terytoriyi Ukrayiny pid chas Druhoyi svitovoyi viyny (1941–1944 rr.) [*Marauding as a factor in the looting, export and destruction of cultural property in the occupied territory of Ukraine during the Second World War (1941–1944)*]. <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/31971/05-Kot.pdf>. [in Ukrainian].
- Koval', M. V. (1993). Dolya ukrayins'koyi kul'tury za «novoho porjadku» [*The fate of Ukrainian culture under the "new order"*]. Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal [*Ukrainian Historical Journal*]. 11–12. 5-38 [in Ukrainian].
- Kruten'ko, N. (1999). Kyyivs'kyy muzey zakhidnoho ta skhidnoho mystetstva v period nimets'koyi okupatsiyi Kyieva 1941–1943 rokiv [*Kyiv Museum of Western and Oriental Art during the German occupation of Kyiv in 1941–1943*]. Materialy naukovo-praktychnoyi konferentsiyi z nahody 150-richchya vid dnya narodzhennya B.I. Khaneneka, metsenata, kolekcionera, fundatora muzeyu [*Proceedings of the scientific-practical conference on the occasion of the 150th anniversary of the birth of B.I. Hanenko, patron, collector, founder of the museum*]. Kyiv: Kyu [in Ukrainian].
- Kruten'ko, N. (1998). Serhiy Hilyarov [*Sergey Gilyarov*]. Pam'atky Ukrayiny [*Sightseeing places in Ukraine*]. 1 [in Ukrainian].
- Kucheruk, O. S. (2005). Do istoriyi mystets'koho zhyttya u Kyievi za nimets'koyi okupatsiyi [*To the history of artistic life in Kyiv during the German occupation*]. Storinky voyennoyi istoriyi Ukrayiny [*Pages of military history of Ukraine*]. 9/2, 241-252 [in Ukrainian].
- Malakov, D. V. (2008) Kyyany. Viyna. Nimtsi [*Kyivans. War. Germans*]. Kyiv: Amadey [in Ukrainian].
- Radiyevs'ka, T., Sorokina, S., Sebta, T. Dokumenty svidchat': vyvezennya na zakhid zbirk Krayovoho muzeyu do- i rann'oyi istorii v Kyievi u 1943–1945 rr. [*Documents show: removal to the west of the collections of the National Museum of Pre- and Early History in Kyiv in 1943-1945*]. https://shron1.chtyvo.org.ua/Radiievska_Tetiana/Dokumenty_svidchat_vyvezennia_na_zakhid_zbirk_Kraiovoho_muzeiu_do-i_rannoi_istorii_v_Kyievi.pdf. [in Ukrainian].
- Sebta, T. M. (Upor.). (2016). Kyievo-Pechers'ka Lavra u chasy Druhoyi svitovoyi viyny. Doslidzhennya. Dokumenty [*Kyiv-Pechersk Lavra during the Second World War. Research. Documents*]. Kyiv: Oleh Filyuk [in Ukrainian].
- Sorokina, S., Zaval'na, O., Radiyevs'ka, T. (2015). Diyal'nist' Muzeyu do- i rann'oyi istoriyi v Kyievi u 1942–1943 rr. (za materialamy NMIU) [*Activities of the Museum of Early and Early History in Kyiv in 1942–1943 (according to the NMIU)*]. Arkheolohiya & Fortyfikatsiya Ukrayiny: Zb. materialiv V Mizhnar. nauk.-prakt. konfer., pryurochenoyi do 125-oyi richnytsi zasnuvannya Kam'yanets'-Podil's'koho derzh. istorychnoho muzeyu-zapovidnyka [*Archeology & Fortification of Ukraine: Proceedings of the V International Scientific and Practical Conference dedicated to the 125th anniversary of the Kamyanets-Podilsky State Historical Museum-Reserve*]. Kamyanets-Podilsky, 288-295 [in Ukrainian].
- Sorokina, S., Zaval'na, O., Radiyevs'ka, T. (2016). Muzey do- i rann'onovoyi istoriyi u Kyievi (1942–1943): Struktura ta personal'nyy sklad [*Museum of Early and Early History in Kyiv (1942–1943): Structure and personnel*]. Naukovyy visnyk Natsional'noho muzeyu istoriyi Ukrayiny: Zb. nauk. pr. [*Scientific Bulletin of the National Museum of History of Ukraine: Collection of scientific works*]. 1(1), 210-220 [in Ukrainian].
- Sorokina, S., Zaval'na, O. (2014). Nimets'kyy arkheoloh doktor Paul' Grimm i stvorennya u Kyievi Muzeyu do- i rann'onovoyi istoriyi u 1942 r. [*German archaeologist Dr. Paul*

- Grimm and the establishment of the Museum of Early and Early History in Kyiv in 1942]. Naukovi zapysky: zbirnyk prats' molodykh vchenykh ta aspirantiv [Scientific notes: a collection of works by young scientists and graduate students]. 28. Kyiv [in Ukrainian].*
- Udovyk, V. M. (2005). Pytannya kul'turnoyi polityky v period nimets'koyi okupatsiyi (1941–1944 rr.) [*Issues of cultural policy during the German occupation (1941–1944)*]. *Storinky voyennoyi istoriyi Ukrayiny [Pages of Military History of Ukraine]. 9/2, 327-334 [in Ukrainian].*
- Voytsekhovs'kyy, Y. U. (2002). Kyiv v roky viyny [*Kyiv during the war*]. *Istoriya v shkoli [History at school]. 9-12 [in Ukrainian].*